

Мудрисівська Л. М.,
кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНОГО І ПОЗИТИВНОГО ПРАВА У ПРАЦЯХ Ф. В. ТАРАНОВСЬКОГО

THE CORRELATION OF NATURAL AND POSITIVE LAW IN THE WRITINGS OF F. V. TARANOVSKYI

Досліджується проблема визначення співвідношення природного і позитивного права у творчості Ф.В. Тарановського, а також їх значення для визначення концепцій сучасного праворозуміння.

Ключові слова: природне право, позитивне право, праворозуміння, юридичний лібертаризм, сенс права.

Исследуется проблема определения соотношения естественного и позитивного права в творчестве Ф.В. Тарановского, а также их значение для определения концепций современного правопонимания.

Ключевые слова: естественное право, позитивное право, правопонимание, юридический либертаризм, смысл права.

The article explores the problem of determining the correlation of natural and positive law in the works of F.V. Taranovsky, as well as their significance for defining the concepts of modern legal understanding.

Key words: natural law, positive law, legal understanding, legal libertarianism, meaning of law.

Актуальність дослідження. У сучасній теорії права щодо визначення співвідношення природного і позитивного права точиться запекла дискусія. Пов'язано це з тим, що швидка зміна суспільства потребує нового стану праворозуміння, яке прямо пропорційно залежить від рівня розвитку людської спільноти. Вічне протистояння (у кращому розумінні цього слова) позитивного і природного права призведе до появи нових концепцій і підходів у сучасній науці. Відомий український теоретик права В. Д. Бабкін слушно відзначає: «Одним із варіантів подолання дуалізму природного та позитивного права є концепція юридичного лібертаризму, яку розвивають правознавці В. Нерсисянц, В. Четвернін, А. Мамуг, В. Зорькін. Предмет філософії права вони визначають як розмежування права та закону, при цьому під правом розуміється право суспільне, соціально-історично зумовлене, що народжується в об'єктивних суспільних відносинах. Законодавець відкриває право в об'єктивних відносинах, а потім формулює його в законі. Ця концепція піддається критичним оцінкам, як з боку деяких юристів, так і філософів. За останні роки правознавці С. Алексєєв, П. Рабінович, А. Колодій намагаються подолати бінарність опозиції – «природне право – позитивне право», «право – закон». Виходячи з філософської інтерпретації категорії «сенс права», вони обґрунтовують необхідність взаємної відповідальності суспільства, держави, особи задля забезпечення соціальної солідарності, вирішення суспільних конфліктів. При цьому передусім підкреслюється соціальний характер права. На цій основі використовується термін «загальносоціальне право», як своєрідний аналог природного права. Загальносоціальне право виникає та існує незалежно від держави, формується всіма інститутами та процесами громадянського су-

пільства, має загальносоціальну природу та є загальносоціальним феноменом» [1, с. 56–57].

Але для кращого розуміння сучасної полеміки щодо сутності природного і позитивного права та їх співвідношення треба звертатися до наукової спадщини. І серед таких знавців теорії права треба відзначити Ф. Тарановського. На його думку, неможливо дослідити сутність позитивного права, не звертаючись до історії, до природного права: «Цілком поглинена історичним принципом наукова думка не помічала живучості природно правової ідеї й у мимовільних відгуках її бачила архаїчні переживання, які мали вимерти. Історія науки не виправдала такого вироку і після довгого періоду абсолютного заперечення природного права привела до його відродження» [2, с. 216].

Стан дослідження проблеми. Серед сучасних учених, які займаються розробкою проблеми генезису вітчизняної історико-правової науки, варто назвати В. Андрейцева, В. Бабкіна, Т. Бондарук, М. Гетьмана, М. Дамірлі, М. Кельмана, О. Ковальчука, В. Короткого, О. Кресіна, П. Музиченка, О. Музичка, О. Скакун, Т. Тарахонич, В. Тимошенко, І. Усенка, Є. Циганкову.

Мета статті. Необхідність розглянути погляди Ф. Тарановського на природно правову концепцію викликана, перш за все, бажанням автора дослідити еволюцію поглядів вченого, а також, використовуючи системний метод, розглянути взаємозалежність природного і позитивного права у викладі Ф. Тарановського.

Викладення основного матеріалу. Ще у своїй праці «Предмет и задача т. зв. зовнішньої історії права» Ф. Тарановський наголошував, що під час вивчення джерел права історик має у повному обсязі, невивірковано розглянути джерела тієї чи іншої епохи.

«Поряд із джерелами позитивного права, історик має взяти до уваги і джерела права природного і загальнонародного, – закон природний (*lex naturalis*). Це джерело діяло задовго до того часу, коли в області правотворення встановився вплив школи природного права. І правова практика, і законодавство знають природне право і застосовують його норми, користуючись ними для обґрунтування і судових рішень, і законодавчих правоположень» [3, с. 11].

У зв'язку із запереченням необхідності дослідження природного права на початку XIX ст. виникла необхідність створення нової філософії права – філософії позитивного права, тому що до цього існуюча філософія права досліджувала, перш за все, природне право. Без природно-правової ідеї, на думку вченого, не могла обійтись і політика права. Для вирішення політико-правових завдань недостатньо знати тенденції історичного розвитку права. У минулому і в сьогоденні виникають зародки майбутнього, притому найрізноманітніші. «Для оцінки потрібен критерій. Для політики права таким критерієм може бути тільки ідея справедливості, тобто природно-правова ідея». Догматика, на перший погляд, була найбільш захищена від намірів природного права, але і вона не змогла обійтись без нього. Це пов'язано з існуванням білих плям у праві, для ліквідації яких догматика змушена звертатися до природного права: «З цією метою, вона звертається, перш за все, до аналогії, тобто до поширення на даний, невизначений чинним правом, випадок норми, яка допускає подібний випадок. Якщо не знайдеться норми за аналогією, то догматик приймає рішення по даному випадку на основі загальних юридичних принципів, що впливають з системи чинного права в цілому. Однак у діючому праві може знайтись біла пляма такого характеру і значення, що і цей, останній прийом буде недостатнім. Тоді догматику не залишається нічого іншого, як звернутися до абстрактної ідеї справедливості, тобто до природного права» [2, с. 218].

Таким чином, відродження теорії природного права було необхідним для більш повного дослідження права взагалі. Проте, зрозуміло, не можна з позицій концепції природного права XVII – XVIII ст. підходити до розгляду сучасного права: «Системи природного права мінялися і руйнувалися. Стійкою і непорушною залишилась і має бути визнана такою лише ідея природного права».

Федір Васильович, як історик права, у своїй роботі «Вчення про природне право», надрукованій у журналі Міністерства юстиції в березні 1916 р., розглянув еволюцію природно-правової доктрини у процесі становлення інституції права та взаємовідносини права і держави. Крім цього, цю доктрину він розглядав із точки зору взаємодії і взаємопроникнення позитивного і природного (ідеального) права: «Позитивному, реальному праву, що спирається на зовнішнє встановлення, людська думка незмінно протиставляє право ідеальне, авторитет якого базується виключно на притаманній йому внутрішній справедливості, яка визначається вимогами совісті і розуму. Протиставлення реальному праву права

ідеального впливає з властивих людському духу якостей – критичного ставлення до існуючого правопорядку і прагнення до досконалого ідеалу справедливості. Відповідно до цього, можна вважати, що думка про ідеальне право притаманна усім рівням правової культури» [4, с. 1].

У Стародавній Греції у творах грецьких трагіків поняття справедливого права зустрічається під назвою «неписаний закон», з яким закон писаний, або реальний, перебуває у протиріччі. Як бачимо, поняття «право» авторами не використовується.

«У Стародавньому Римі природне право, тобто незмінно справедливе і добре право, знаходиться у двоякому відношенні до права позитивного. З одного боку, воно входить до його складу як головне організуюче начало, бо при повному відхиленні від начала справедливості і добра неможлива ніяка доцільна регламентація відносин у людській спільноті. З іншого боку, природне право протиставляється позитивному, бо останнє, керуючись прагненням до найбільш доцільного пристосування до умов даної конкретної середовища і забезпечення інтересів всіх або більшості, не в змозі здійснити начала справедливості і добра в їх повноті і послідовності. У цьому сенсі природне право стоїть над позитивним як критерій для оцінки і подальшого удосконалення останнього» [4, с. 5].

У римській юриспруденції, окрім основоположного принципу природного права принципу справедливості, виникає й інший – доцільності, який протилежний справедливості, так само, як природне право протилежне цивільному або позитивному праву. Таким чином, природне право визначається як справедливе, моральне, доброякісне право, яке завжди є моральним орієнтиром для суспільства.

Християнське вчення на місце морального закону, який існує в усьому всесвіті, поставило мудрість і волю Господню. Відповідно до цього постулату, мали змінитися і погляди на природне право. Воно перестало вважатися проявом безособистої природи і почало розглядатися як відображення Господньої справедливості. На думку Ф. Тарановського, римське вчення про природне право, що «поєднувало у своєму кінцевому розвитку морально-філософську ідею з релігійною, було прийнято західно-європейською думкою в середні віки і залишалося міцним здобутком наукової юриспруденції до початку XVII ст.» [4, с. 6]. Але тут проявилась деяка своєрідність розгляду права, бо головним критерієм справедливості служило тлумачення церквою Святого Письма, тому природно-правова доктрина у середні віки носила теократичний характер.

На зміну середньовічній догмі Господньої справедливості прийшов раціоналізм, який визначав «звільнення теоретичного розуму від рабської підлеглості авторитетам». Наукова думка юриспруденції висунула перед собою завдання критичної побудови системи природного права. Родоначальником школи природного права вважають Г. Гроція, а найбільш досконалим виразником його теоретичних ідей – Т. Гоббса.

Так, оголосивши, услід за природознавством, задачею правознавства вивчення природної сутності права і звернувшись до пошуку початкової правової аксіоми, природно правове вчення уgliedло її, строго кажучи, не в юридичній, а в соціальній сфері. Логіка даного розсуду добре реконструйована Ф. Тарановським: «Питання: що має служити аксіомою для системи права? Відповідь на це питання впливала на підставі нижченаведеного попереднього міркування. Аксіома – це визначення простого нерозкладного поняття. Потрібно, отже, знайти простий, нерозкладний елемент у праві і визначити його. Право регулює співіснування людей у суспільстві. Воно є поняття складне, як складним є саме суспільство, союз безлічі людей, що пристосовується для сумісного здійснення багатьма людьми цілей кожного з них. Простим елементом у понятті суспільства, а через нього – і в понятті права є окрема людина, або індивід (дослівно «неподільний»). Тому необхідно з'ясувати сутність індивіда, визначити природу окремої людини. З такого визначення, з основної властивості індивідуальної природи людини шляхом спокійного міркування (*ratiocinatione animi tranquilli*) можна буде вивести по безперервній лінії дедукції (*uno deductionis filo*) всю систему істинного права. Право це, за джерелом свого походження, іменується природним правом (*jus naturale*) і протиставляється довільному праву (*jus voluntarium*) всякого зовнішнього встановлення» [2, с. 25].

Після того, як була встановлена первісна аксіома, на думку Ф. Тарановського, подальше дослідження йшло відповідно до положень дедуктивно-демонстративного методу, подібно до того, як вони склалися у математичному природознавстві: «Природні закони спільноти, що встановлюються таким шляхом, подібно законам природи, становлять двоякий інтерес, теоретичний і практичний. Їхній теоретичний інтерес складається з того, що вони є продуктом чистого знання, завдяки чому правознавство у постановці, яка дана йому школою природного права, перестає бути прикладною догматичною дисципліною і займає ту наукову висоту, на якій знаходиться математичне природознавство. Практичне значення природних законів співжиття полягає в тому, що ними можна користуватися для управління людським суспільством, подібно до того, як техник користується висновками теоретичної механіки для управління машиною» [4, с. 11].

Вчений так характеризує взаємовідносини позитивного і природного права: «Природне право лежить в основі права позитивного. Це не значить, що позитивне право в усьому збігається з природним. Навпаки, позитивне право<...>відхиляється від прямолінійних норм природного права. Однак, за всіх існуючих і мислимих відхилень, позитивне право не може в корені суперечити природному і бути, так би мовити, несумірним з ним... Незважаючи на використання найдосконалішого математичного методу, природно-правовій школі не вдалося протягом двох сторічч встановити єдину систему природного права, яка щодо точності і непорушності

її висновків була б хоч трохи схожа на закони Коперника, Галілея, Паскаля, Ньютона або Гарвея. Кожен представник школи виходив зі своїх «аксіом» і будував свою систему» [4, с. 12].

Треба визнати, що гносеологічна установка школи природного права дійсно може вважатися науковою, у значенні класичної наукової раціональності XVII – XVIII ст. Проте навряд чи варто переоцінювати її методологічну спроможність, особливо з погляду сучасної науки [5, с. 102].

Перш за все, тому що класична наука, крім математичної аксіоматики, обов'язково передбачає експеримент. Крім того, сучасна Г. Гроцію логіка була тією ж логікою Аристотеля, яка, на відміну від математики, «має справу тільки з непорожніми термінами», тобто поняттями, що перебувають у референтних відносинах з об'єктами реальності, поняттями, яким відповідають предмети реального світу. Звідси впливають два моменти, що роблять проблемною науковість природно-правової школи. По-перше, переносити пізнавальне ставлення до математичних доказів з аксіом на логічні міркування з посилок є, щонайменше, сумнівним. По-друге, щодо складних об'єктів будь-які початкові думки можуть розглядатися або як метафізичні (що не мають логічних підстав) припущення, або як апіорні знання. Проте якраз в опозиції до такого підходу і перебуває наукове мислення, яке не визнає апіорних істин і виключає зі своєї сфери метафізичні припущення. Отже, сприйнявши наукову гносеологічну установку як пізнавальний ідеал, школа природного права залишилася філософсько-правовою доктриною, за своїм методом. Не випадково, що з юридико-догматичної області її представниками була зачеплена, мабуть, тільки проблема суб'єкта права.

Таким чином, можна стверджувати, що до кінця XVIII ст. в європейській юриспруденції, по суті, склалися дві слабо взаємодіючі лінії розвитку: філософсько-світоглядна і догматично-юридична [6, с. 30]. Філософська лінія, зрозуміло, перебуває під сильним впливом ідей раціоналістичної філософії. Проте апеляція раціоналістичної філософії до розуму як єдиного знаряддя і джерела пізнання, мабуть, не являла для юридичного позитивізму принципової новації, оскільки такий писаний розум, в особі римського права, йому вже був відомий і освоєний. Через це юридичне мислення, як і раніше, не бачить спеціальних причин співвідносити свої методи з методологією класичної науки. Школа природного права була не в змозі послідовно дотримуватися своїх теоретико-пізнавальних і методологічних принципів, але створила науково образну форму для показу різних течій суспільної ідеології, з переважним ухилом у бік ліберальної і прогресивної течії як найбільш відповідної індивідуалістичної концепції суспільства.

Дана тенденція суттєво зберігається і в XIX ст. Правда, історична школа, що виникла як реакція на панування природно-правової доктрини, робить істотний крок на шляху з'єднання філософських ідей із розробкою юридичних конструкцій. На відміну від ідеологів природного права, Савіньї та його

учні використовують філософські підстави для переосмислення юридичної догми [5, с. 34]. Водночас традиційний спосіб юридико-догматичного мислення навряд чи істотно міняється, оскільки зберігається усталена мова правознавства, сталий категоріальний лад, уявлення про інституційну організацію права тощо.

Поряд з історичною школою, у ХІХ ст. виникає і позитивна школа права, яка розглядає право з позицій філософії, догми і політики. Позитивне право стає єдиним об'єктом дослідження, природне право виключається з кола наукових інтересів. Але, незважаючи на це, ідея природного права продовжувала існувати.

Відповідно до висновків Ф. Тарановського, ідея справедливості як головна ідея природного права залишається незмінною протягом всього процесу еволюції права, але прихильники природного права обґрунтовують цю ідею або вірою в об'єктивність ідеї справедливості, або метафізичними (поза- і наддосвідними) передумовами: «Віра, у даному разі, вичерпується або з релігійного джерела, або з моральної інтуїції, яка відокремлюється від релігійних вірувань. На релігійній вірі в новітній час базують ідею природного права, наприклад, Катрен, В. Соловйов, Є. Трубецькой, І. Михайловський. Моральну віру, вільну від релігійної догми, кладуть в основу об'єктивного визнання ідеї справедливості Планіол, Демог, Жені та цілий ряд інших прихильників відродження природного права» [2, с. 220].

Обґрунтування природного права метафізичними передумовами найбільше представлено в німецькій літературі, яка тією чи іншою мірою тяжіє до критичної філософії І. Канта. Він вважав, що в гармонійному забезпеченні зовнішньої свободи, відповідно до вимог свободи внутрішньої, полягає ідея справедливості, тобто ідея природного права, яка виявляється регулятивною або нормативною ідеєю для позитивного права як в його діяльності, так і в

його розвитку. До прихильників цієї ідеї в дореволюційній науці Ф. Тарановський відносить П. Новгородцева, Б. Кістяківського, Є. Спекторського та деяких інших.

Незважаючи на те, вірою чи метафізичними побудовами обґрунтовується природне право, воно, за висновками правознавця, має раціональний характер. Природне право незмінно є розумним правом. Воно не суперечить позитивній науці і може визнаватися як її доповнення: «З одного боку, природне право, як відоме явище суспільного життя, підлягає причинному вивченню і поясненню; з іншого боку, воно вносить необхідний у суспільних науках телеологічний момент, стосовно якого проводиться оцінка явищ».

Отже, можна констатувати, що Ф. Тарановський у своїх роботах визначив місце природно-правової концепції, охарактеризував її основні положення, використовуючи порівняльно-історичний метод, визначив взаємозв'язок природного і позитивного права протягом кількох історичних періодів. «У процесі розвитку суспільного життя, – писав він, – не тільки змінюються конкретні явища, що зумовлені причинним зв'язком, а й виробляються абстрактні моральні цінності, які стають міцним та незмінним досягненням культури. Значення цих моральних цінностей не вичерпується їх причинним поясненням; воно виходить за межі тих причин, що їх породжують, надаючи їм характеру безумовності, і перетворює їх на цілі подальшого розвитку» [4, с. 26].

Таким чином, наведений огляд основних положень вчення Ф. Тарановського про право показав, що його не можна повністю віднести до напрямку соціологічного позитивізму. Підтвердженням цієї думки є його міркування про використання юридичного методу, який він вважає позитивістським, з метою дослідження правових проблем. Хоча правознавець і закликає, з одного боку, до розширення методологічного бази дослідження права, але, з іншого, не може відмовитися і від догматичного розгляду права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкін В.Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права / В.Д. Бабкін // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 56–60.
2. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права / Ф.В. Тарановский. – Юрьев, 1917.
3. Тарановский Ф.В. Предмет и задача т.н. внешней истории права // Тарановский Ф.В. История русского права. – М., 2004. – 272 с.
4. Тарановский Ф.В. Учение об естественном праве / Ф.В. Тарановский // Журнал Министерства юстиции. – 1916. – март.
5. Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства [Текст] : Для юрид. вузов и фак. / В.С. Нерсесянц. – М.: Инфра М – Норма. – 1998. – 288 с.
6. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права / Ф.В. Тарановский. – Белград, 1923.